

rârü'l-meḥabbe (Guḡranwala 1383/1963). Sevginin anlam ve önemine değinilen risâlede kâinatta her şeye sevginin hükmettiği görüşü işlenir (Ebû'l-Hasan Nedvî, V, 383). Eserde ayrıca Refiuddin'in İbn Sinâ'nın *Ḳaṣîdetü'r-rûḡ*'una manzum cevabı ve Resûlullah'la ilgili bir kasidesi yer alır. Risâlede ele alınan konuların Dihlevî'ye kadar Fârâbî ve İbn Sinâ dışında hiç kimse tarafından dile getirilmediği söylenir (Sıddîk Hasan Han, I, 414-415; Ebû'l-Hasan Nedvî, V, 383; *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî*, IV, 1265).

Dihlevî'nin diğer eserleri de şunlardır: *Tekmilü'l-ezhân*, *Risâletü'l-'arûz ve'l-kâfiye*, *İşbatü şakḳi'l-kamer*, *İbṡâlü be-râhîni'l-ḡikemiyye 'alâ uşûli'l-ḡükemâ'*, *Şerḡu Esmâri'l-esrâr* (Gîsûdirâz'ın Farsça kitabının şerhidir, bk. *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî*, IV, 1265), *Şerḡu Burḡâni'l-âşîḳîn* (Gîsûdirâz'ın Farsça kitabının şerhidir; bk. a.g.e., a.y.), *Âşârü's-sâ'a fi 'alâmâti'l-ḡıyâme*, *Mevlûd-i Şerîf*, *Umûrü'l-'âmme* (Kutbüddin er-Râzî'nin *Risâletü't-taṣavvurât ve't-taṣdîḳât* adlı eserine Mîr Zâhid el-Herevî'nin yazdığı şerh üzerine hâşiyedir, bk. Brockelmann, *GAL*, II, 271; Dihlevî'nin eserleri için ayrıca bk. Abdülhay el-Hasenî, VII, 184; Zubaid Ahmad, s. 290, 418-419, 476, 483; *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî*, IV, 1265; *UDMİ*, X, 318-319). İslâm'ın beş şartının sade bir dille anlatıldığı *Râh-ı Necât* adlı kitabın müellifi konusunda ihtilâf vardır. Çok beğenilen ve defalarca basılan eserin ilk baskıları Şah Refiuddin ed-Dihlevî'ye nisbet edilmiş (Leknev 1256/1840, 1258/1842, 1260/1844, 1272/1856), daha sonra Şah Abdülkâdir ed-Dihlevî ve Muhammed Ali Pânîpetî'ye izafe edilmiştir; bazı baskılarında ise müellif ismi yazılmamıştır. Ancak yapılan incelemeler sonunda eserin Senâullah Pânîpetî'nin *Mâ lâ būdde minh* adlı kitabının muhtasarı olduğu anlaşılmıştır (M. Eyyûb Kâdirî, s. 72-83).

BİBLİYOGRAFYA :

Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm* (nşr. Abdülcebbâr Zekkâr), Dımaşk 1978, I, 199-218, 347, 381-392, 393, 414-415; Brockelmann, *GAL*, II, 271; *Suppl.*, II, 850; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-ḡavâṡır*, VII, 182-186; Rahmân Ali, *Teḡkire-i 'Ulemâ-i Hind* (trc. M. Eyyûb Kâdirî), Karaçi 1961, s. 196-197; M. Sâlim Kâsimî v.d.ğr., *Câ'ize-i Terâcim-i Ḳur'ânî*, Diyûbend 1968, s. 22-23; Zubaid Ahmad, *The Contribution of Indo-Pakistan to Arabic Literature*, Lahore 1968, s. 290, 418-419, 476, 483; Sâliha Abdülhakîm Şerefeddin, *Ḳur'ân-ı Ḥakîm key Urdû Terâcim*, Karaçi, ts. (Kadîmî Kütübhâne), s. 192, 194; A. Schimmel, *Islam in the Indian Subcontinent*, Leiden-Köln 1980, s. 181; Seyyid Hamîd Şattârî, *Ḳur'ân-ı Mecîd key Urdû Terâcim u Tefâsîr ka Tenḡidî Müṡâla'a*, Haydarâbâd-Dekken, 1982, s. 141-144, 159-182; Ahlâk Hüseyin Kâsimî, *Mehâsin-i Müziḡu Ḳur'ân*,

Beyra 1983, s. 58, 61; Yûnus İbrâhim es-Sâmerâî, *'Ulemâ'ü'l-'Arab fi şibhi'l-kârreti'l-Hindîyye*, Bağdad 1986, s. 595-596; *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Qur'an* (haz. İsmet Binark - Halit Eren), İstanbul 1406/1986, s. 574-582, 666; Cemil Câlîbî, *Târîḡ-i Edeb-i Urdû*, Lahor 1987, II, 1049, 1050, 1052; Ahmed Han, *Ḳur'ân-ı Kerîm key Urdû Terâcim: Kitâbi-yât*, İslâmâbâd 1987, s. 83-97; M. Eyyûb Kâdirî, *Urdû Neşr ki İrtikâ meyn 'Ulemâ' ka Hissa*, Lahor 1988, s. 59-69, 72-83; Süreyyâ Dâr, *Şâḡ 'Abdülazîz Muḡaddîş Dihlevî*, Lahor 1991, s. 78, 104; Enver Sedîd, *Urdû Edeb ki Muḡtaşar Târîḡ*, İslâmâbâd 1991, s. 168; M. Sâlim Kudvâi, *Hindustânî Mufessîrin aḡr Un ki 'Arabî Tefsîreyin*, Lahor 1993, s. 383; Halîd Zaferullah Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Şâḡ Velîyullah ed-Dehlevî'den Günüme Kadar Hadis Çalışmaları*, İstanbul 1995, s. 104, 159-160; R. B. Saksena, *A History of Urdu Literature*, Lahore 1996, s. 280; Ebû'l-Hasan Nedvî, *Târîḡ-i Da'vet u 'Ażîmet*, Karaçi, ts. (Meclis-i Neşriyyât-ı İslâm), V, 382-385; Abdülhamîd Bîḡşîk, *Hind Altıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri*, İstanbul 2001, s. 66-69; a.mlf., *Oryantalist Misyonerler ve Kur'ân: Batı Etkisinde Hint Kur'ân Araştırmaları*, İstanbul 2004, s. 51-127; *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enüşe), Tahran 1381, IV, 1265; Muhammed Şefî' Lâhûrî, "Refî'üddîn", *UDMİ*, X, 318-320; a.mlf., "Refî'üddîn", *İA*, IX, 668-670; a.mlf., "Raḡ' al-Dîn", *El²* (İng.), VIII, 386.

MUHAMMED ARUÇI

REFORM

XVI. yüzyılda
Avrupa'da ortaya çıkan
ve yeni Hıristiyanlık anlayışını savunan
akımların genel adı.

Latince'de "bir şeye yeniden şekil verme" anlamına gelen **reformare** ve **reformatio** kelimelerinden türeyen **reform** ve **reformasyon** kavramları, özellikle XVI. yüzyılda Katolik kilisesini eşiştirmek ve Kitâb-ı Mukaddes'i temel almak suretiyle Hıristiyanlığın aslına dönülmesini savunan harekete verilen isimdir. Reform kelimesi, İslâm dünyasında dinî düşünce ve yaşayıştaki yenilik hareketleri söz konusu olduğunda genellikle **islah** ve **tecdîd** gibi kavramlarla ifade edilmiştir.

Ortaçağ boyunca Batı Avrupa'da Hıristiyanlık dinî birliğı temsil eden kilise teşkilâtıyla aynı anlama geliyordu. XIII. yüzyılda sosyal ve siyasal bakımdan en üst seviyede bulunan kilise kendini mânevî ve ahlâkî düzenin belirleyicisi olarak kabul etmiş, sapkın mezhepler papalığa bağlı engizisyon mahkemeleriyle ortadan kaldırmıştı. Ancak kilisenin, kontrolü altındaki birçok kurum aracılığıyla toplum üzerinde baskı uygulaması toplumda yeni oluşan sosyal, siyasal ve ekonomik güçlerce reddediliyor, bu durum kiliseyle bu güçler ara-

sında gerginliğe yol açıyordu. Ayrıca haksız kazançlar elde etmesi, siyasete karışarak dünyevî olana bulaşması ve kendi içinde meydana gelen yozlaşmalar kilisenin itibarını giderek zayıflatıyordu.

Kilise tarihindeki reform hareketi Batı Avrupa'da XVI. yüzyılda gerçekleşmiş olmakla birlikte kökenleri daha eskilere dayanır. XII. yüzyılın sonunda Petrus Valdus, dinî telkin ve vaazın bütünüyle Kitâb-ı Mukaddes'e dayalı olması gerektiğini ileri sürmüş, XIII. yüzyıl başında yeni kurulan Fransisken ve Dominiken tarikatları, reform hareketlerini kilise hiyerarşisi ve manastır nizamlarına nisbetle halka daha yakın bir mânevî hayat formu sunan oluşumlar şeklinde takdim etmiştir. Modern dindarlık diye adlandırılan uygulama da kiliseye mensup olmayan halka yönelikti.

XVI. yüzyıl reform hareketi öncesinde kilisenin reforme edilmesi yönünde çağrılar yapan düşünürlerin yetiştiğı görülmektedir. Bunlardan biri İngiliz düşünürü ve Kitâb-ı Mukaddes uzmanı John Wyclif'tir (ö. 1384). Wyclif ideal ve ebedî bir gerçeklik olarak kilise ile bu kiliseye uygunluğu nisbetinde otorite sahibi olabileceğini söylediğı maddî âlemdaki kilise arasında açık bir ayırım yapmış, doktrin belirleme konusunda sadece Kitâb-ı Mukaddes'in bir ölçü olabileceğini vurgulamış, papanın otoritesini ve manastır hayatını kabul etmemiştir. Görüşlerini yaymak için Latince yerine İngilizce yazmayı tercih eden Wyclif sosyal konularda da yeni görüşler ileri sürmüştür. Diğer bir reformist hareketin lideri Çek ilâhiyatçısı ve din adamı John Hus'tur. Wyclif'in düşüncelerinden etkilenen Hus, vaazlarında kilisenin yanlış yönlendirmelerini ve kilise teşkilâtına mensup din adamlarının ahlâksızlıklarını gündeme getirmiştir. Kısa bir süre Prag Üniversitesi rektörlüğü de yapan Hus kilise tarafından aforoz edilmiş ve Constance Konsili'nde (1414-1418) yapılan sorgulamada görüşlerinde ısrarlı olması üzerine sapkınlıkla suçlanarak öldürülmüştür. Bu olay halk tarafından tepkiyle karşılanmış, Hus hem şehid hem millî kahraman ilân edilmiştir. Onun görüşlerini takip eden taraftarları Bohemya'da kilisenin de içinde yer aldığı sosyal ve siyasal yozlaşmalara karşı sert bir muhalefet hareketi başlatmıştır. Kiliseyle Hus yanlıları arasında gerginlik giderek bir savaşa dönüşmüş, uzun yıllar süren savaş Katolik ordularının galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Reform öncesi dönemin önemli muhaliflerinden biri de Girolamo Savonarola'dır. Tanrı'nın bir gün kilise ve toplumdaki yozlaşmayı cezalandıracağını söyle-

yerek dinî, ahlâkî ve toplumsal alanda köklü reformlar yapılmasını isteyen Savonarola da papa ile giriştiği tartışmanın bedelini 1498'de hayatıyla ödemiş, aynı devirde bazı potansiyel reform taraftarları engizisyon mahkemelerince yok edilmiştir. XV. yüzyılda kilise Constance Konsili'ni toplayarak reform girişiminde bulunduyorsa da bunun fazla etkisi olmamıştır.

XVI. yüzyıl öncesindeki bütün reform girişimleri Katolik kilisesi çerçevesinde kalarak gerçekleştirilmek istenmiş, doktrinlere yönelik fazla eleştiri yapılmamıştır. Ancak kilisenin kutsallaştırılmış yapısı ve yalıtılmışlığı doktrini onun kendi içinde değişmeyeceğini göstermekteydi. XVI. yüzyılda gerçekleşen reform ise kilise ile irtibatlarını kesin biçimde koparan bir hareket olmuş, yayıldığı yerlerdeki otoritelerce kabul edilmiştir. Böylece yeni ve devlete bağlı kiliselerle bir siyasî otoriteden bağımsız reformist gruplar ortaya çıkmıştır. Martin Luther ve John Calvin, Almanca ve Fransızca konuşan Avrupa ülkelerinde reformun öncülerini kabul edilmektedir. Üniversite öğrenimi görmüş Augustinci bir rahip olan Luther kilisenin endüljans uygulamasına karşı çıkmış, 31 Ekim 1517'de, Wittenberg'deki kilisenin endüljans satarak sahte kurtuluş vaadinde bulunduğu-nu belirten doksan beş maddelik bir metni cemaate açıklamıştır. Sadece Kitâb-ı Mukaddes'in hıristiyanların hayatları ve inanç esasları için bir temel teşkil edebileceğini, insanın kurtuluşunun amellerine veya kiliseye değil Tanrı'ya ve Mesih'e olan imanına bağlı olduğunu savunan Luther 3 Ocak 1521'de kilise tarafından aforoz edilmiş ve aynı yılın mayıs ayında arkadaşları ile birlikte sürgüne gönderilmiştir. Luther, bu yıllarda Almanca kaleme aldığı yazılarında ferdi imana dayalı derin bir mâneviyat üzerinde durmuş, Katolik kilisesinin öğretilerinin ve uygulamalarının-daki bazı noktaların Kitâb-ı Mukaddes'e aykırılığına işaret etmiştir. Samimi hıristiyan olmanın Tanrı'nın inâyetine güvenmek demek olduğunu söyleyen ve papalık makamını deccâlin makamı olarak tanımlayan, kilisenin sorumlu bulunduğu dinî alanla devletin sorumluluk alanına giren seküler alan arasında kesin bir ayırım yapan Luther'in görüşleri halk arasında büyük yankı uyandırmış, böylece hareket kendi dinamizmini oluşturmuştur. Dinî konuların yanı sıra sosyal ve siyasal meselelerin tartışıldığı bu dönemde meydana gelen köylü isyanında Luther derebeylerin ve asillerin tarafını tutmuş, onlara isyanı bastırmak için güce başvurmalarını önermiştir.

Reformist fikirler, 1520'lerin sonlarından itibaren Alpler'in kuzeyindeki Avrupa ülkelerine doğru hızla yayılmaya başlamış, Luther halkın da okuyabilmesi için Kitâb-ı Mukaddes'i Almanca'ya tercüme etmiştir. 1530'da Philipp Melancthon tarafından formüle edilen ve "Augsburg itirafı" denilen esaslar Luteran kilisenin kabul ettiği inanç esaslarını oluşturmuş, diğer Protestan kiliseleri de buna benzer inanç esasları belirlenmiştir.

Bu gelişmelerden sonra reform taraftarları ile Roma Katolik kilisesi taraftarları arasında silâhlı mücadele kaçınılmaz hale gelmiştir. Ancak Alman İmparatoru V. Charles'ın desteği olmadan kilisenin sapa-kın kabul ettiği kimseleri itaat altına alması zordu. Dindar bir Katolik olan İmparator V. Charles, sahip olduğu toprakları birleştirebileceği düşüncesiyle kilisenin etrafında birleşmeyi politik çıkarlarına uygun bulmuş, ancak o sırada Osmanlılar ve Fransızlar'la savaş halinde olduğu için Protestanlar'a karşı ancak 1546'da savaş ilân edebilmiştir. Bir yıl süren savaş imparatorun galibiyetiyle sonuçlanmışsa da yenilgiye rağmen Almanya'daki Protestan toprak sahipleri, Katolik toprak sahipleriyle birlikte imparatorun merkezîyetçi siyasetine karşı muhalefeti sürdürmüştür. Bunun üzerine 1555 yılında yapılan Augsburg Antlaşması ile toprak yöneticilerine kendi topraklarında hangi dinin resmî din olacağına karar verme yetkisi tanınmıştır. Çözüm, "Toprağın dini ona sahip olanın dinidir" formülüyle ifade edilmiş, dinî konularda söz sahibi olmalarına müsaade edilen toprak sahiplerinin imparatora ve kiliseye karşı siyasî güçleri daha da artmıştır. Luteran çizgideki reform hareketi Almanya'da ve Alman göçmenler arasında yayılmış, 1536-1540 yıllarında bütün İskandinavya Protestan olmuş, bunu İzlanda takip etmiştir. Reform hareketi İsviçre'de Zürihli bir ilâhiyatçı olan Ulrich Zwingli tarafından yayılmış, Zürih şehir konseyi 1523'te Zwingli'nin Luther'inkinden biraz farklı olan reformunu kabul etme kararı almıştır.

Reform Fransa'da ve Avrupa'nın Fransızca konuşulan ülkelerinde farklı bir gelişim süreci izlemiştir. Strasburg bağımsız şehri, 1523'te hümanist düşünür Erasmus ile bilhassa Luther'den etkilenen eski bir Dominiken rahibi Martin Bucer'in liderliğinde Protestanlığı benimsemiştir. Bununla beraber bu ülkelerin en meşhur reformist siması John Calvin'dir. Önceleri bir hümanist olarak Erasmus ve Luther'den etkilenen Calvin, görüşlerini özgürce yayabileceği bir yer ararken 1535'te Pro-

testanlığı yeni kabul eden Cenevre'ye gitmiş, 1538-1541 yılları arasında bir Protestan papazı sıfatıyla Strasburg'da görev yaptığı sırada Martin Bucer'in fikirlerinden etkilenmiş, 1541'de tekrar Cenevre'ye dönmüş ve burada kendi fikirlerine uygun reformist bir kilise kurmayı başarmıştır. Protestan din adamı ve laiklerden oluşan "consistoire" müessesesi vasıtasıyla özelde hıristiyan cemaatine mensup olanları ve genelde bütün toplumu reforme etmeyi amaçlayan Calvin'in kurduğu reform kilisesi sosyal hayatı doğrudan kontrol altında tutma fikrini benimsemiş, bu ise tutucu bir rejimin meydana gelmesine sebep olmuştur. Calvin'in bu sert yaklaşımı, 1553'te mahkûm edilip öldürülen teslis karşıtı İspanyol düşünürü Michael Servetus gibi farklı düşünenlere karşı muamelesinde daha açık biçimde ortaya çıkmıştır. Cenevre'deki Protestan teokrasisinin liderliği "çifte kader" doktriniyle tanınan Theodore Beza tarafından devam ettirilmiştir. Fransa, Macaristan, Polonya, Hollanda ve İskoçya gibi ülkelerdeki reforme edilmiş kiliselerle Presbiteryen kiliseleri Calvin'in fikirleri doğrultusunda kurulmuştur.

Fransa'da Strasburg şehri başlangıçta Protestanlar için bir model oluşturmuş, Calvin ile birlikte bu rol Fransa kralının hâkimiyeti dışında bağımsız bir şehir olan Cenevre'ye geçmiştir. Fransa'da Protestan Huguenotlar ile Katolikler arasındaki çatışmalar uzun yıllar süren savaflara yol açmış, 1562'de başlayan bu savaflara 1598'de Nantes fermanıyla son verilmiş ve reformist cemaatlerin varlığı resmen tanınmıştır. Ancak 1629'da Protestanlar dinî özgürlük güvencelerini kaybetmiş, 1685'te XIV. Louis'nin Nantes fermanını yürürlükten kaldırmasının ardından birçok Protestan Fransa'yı terk edip İsviçre, Hollanda ve diğer Protestan ülkelerine yerleşmiştir. Avrupa'daki reformist kiliselerin temsilcileri genel olarak seçilmişlik ve kader gibi konularda ortak bir duruş sergilemek için Dordrecht Sinodu'nda (1618-1619) bir araya gelmiştir.

İngiltere'de reform, Kıta Avrupası'ndan ve İskoçya'daki reformist hareketlerden çok farklı bir düzlemde gerçekleşmiştir. Avrupa'da yayılan reform, Britanya'da hümanizmin ve Erasmusçu geleneğin ortaya çıkışı John Wyclif'in fikirleriyle birleşince kilise içerisinde tartışmalar meydana gelmiştir. Parlamento, Kral VIII. Henry döneminde İngiltere kralının hâkimiyeti altındaki her yerde ruhanî ve dünyevî konularda hüküm verme yetkisine sahip olduğuna dair bir kanunu kabul etmiştir. Bunun

sonucunda artık kilise İngiltere kilisesi olmuş ve papanın değil kralın otoritesi altına girmiştir. Ardından kilise örgütünde yeniden yapılanmaya gidilmiş, 1536'da manastırlar kaldırılmış, 1549'da "Ortak Dua Kitabı" kabul edilmiştir. Kilisenin alacağı şekil büyük oranda krala bağımlı kılınmış ve reformist Anglikanizm mezhebi ortaya çıkmıştır.

Anglikanizm, I. Elizabeth döneminde (1558-1603) muhafazakâr Roma kilisesiyle reformist Cenevre kilisesi arasında orta bir yol olma özelliğine kavuşmuştur. Öte yandan Püritenler, erken dönem Hıristiyanlığındaki saf kiliseyi tekrar kurmak için yeni bir hareket başlatmıştır. Calvinist etkilerin güçlü olduğu Oliver Cromwell'in Püriten döneminden sonra İngiltere kilisesi Roma'nın iddialarını ve reformcuların ilâhiyat ve din adamları teşkilâtına dair görüşlerini reddederek kendi çizgisini sürdürmüş, tarihî piskoposluk teşkilâtını muhafaza etmekle birlikte mutlak otorite türünde herhangi bir anlayışı reddetmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren Evangelik anlayışın Anglikanlar arasında belirli bir etkisi olmuş, XIX. yüzyılda Oxford hareketiyle birlikte yüksek kilise geleneği daha da güçlenmiştir. Anglikanizm Kitâb-ı Mukaddes, akıl ve ilk dört yüzyılda oluşan geleneğin çizdiği sınırlar içerisinde kalarak irade özgürlüğü konusunda değişik bir yaklaşım geliştirmiştir. İngiltere'de resmî kilisenin yanında kendi geleneklerini oluşturmuş olan Congregationalistler, Baptistler, Quakerlar ve Metodistler gibi uzlaşmacı olmayan hareketler de ortaya çıkmıştır. İskoçya reformist kilisesi John Knox'un liderliğinde Calvinist reformculuğu kendine özgü bir çizgide devam ettirmiştir. Protestanlığın devletle irtibatlı bu ana akımlarının yanı sıra herhangi bir devletle ilişkisi olmayan bir kolu da Anabaptizm'dir. Yetişkinlerin vaftiz olması gerektiğini savunanlarla doğduklarında vaftiz olan çocukların büyüdüklerinde tekrar vaftiz olmaları gerektiğini savunanların oluşturduğu harekete katılanlara Anabaptistler denmiştir. Zürih'te başlayan hareket daha sonra İsviçre, Avusturya ve Almanya'da genellikle laik vâizlerin kurduğu cemaatler vastasıyla yayılmıştır. Anabaptistler, Katolik ve Protestan kilise teşkilâtları tarafından sapkınlık, seküler otoriteler tarafından ihtilâlcilik olmakla suçlanmıştır. işkence ve zulme uğramıştır.

Bazı Anabaptist gruplar, 1534-1535 yıllarında Münster şehrinde âhir zamanın geldiğini ve Münster'in yeni Kudüs olacağını ilân ederek güç gösterisinde bulunmuş, çıkan olaylar Katolik ve Protestan as-

kerlerin ortak hareketleriyle bastırılmıştır. Daha sonra toplumsal beklentilerini kökten değiştirerek politikadan uzak duran Anabaptistler kendilerini şiddet karşıtı ve barışçı, her türlü gücün ve seküler toplumun dışında kalarak kardeşçe bir hıristiyan yaşamı sürmeyi tercih eden kişiler olarak tanımlamışlar ve kendilerini tarım ve ticaret işlerine vermişlerdir. Başlangıçta Hollanda ve İsviçre Anabaptist cemaatlerin merkezi olmuş, bunlar daha sonra Kuzey Amerika'ya da yerleşmişlerdir.

Reform sakramentlerin pratik ve doktrinlerinde yenilenmeyi gerektirmiştir. Reformistler, Katolik kilisesince uygulanan yedi sakramentten sadece Kitâb-ı Mukaddes'te açıkça zikredilen vaftiz ve komünyonu kabul etmiş, bunları da yeniden yorumlamıştır. Din adamları sınıfı tarafından gücün kötüye kullanılmasına sebebiyet verdiği için "mecburi itiraf" kaldırılmıştır. IV. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadarki ilk yedi ekümenik konsilin tesbit ettiği esasların Kitâb-ı Mukaddes'e uygun olduğu kabul edilmiş, Kitâb-ı Mukaddes tarafından onaylanmayan Ortaçağ'a ait skolastik yaklaşımlar genellikle reddedilmiştir.

Reform hareketi ekonomik, sosyal, siyasal ve askerî açıdan önemli gelişmelere yol açmıştır. XVII. yüzyılın ortalarına kadar birçok ülkede Protestanlar ve Katolikler arasında din adına acımasızca savaşlar yapılmış, bu savaşlarda Avrupa'nın büyük bir kısmı harap olmuştur. Savaşlar, genellikle Protestanlar'ın yenilgisi ve ardından halkın tekrar zorla Katolikleştirilmesiyle sonuçlanmıştır. Nitekim başlangıçta Güney Almanya, Polonya, Çek toprakları, Macaristan, Fransa ve İtalya'da başarılı olan reform hareketi Katolik kilisesinin askerî ve siyasî gücüyle yok edilmiştir. Fransa'daki din savaşları (1562-1598) Fransa'nın iç işleri olarak görülmüş olsa da Orta Avrupa'da cereyan eden Otuz yıl savaşları (1618-1648) geniş çapta bir Avrupa savaşı olmuştur.

Batı ve Orta Avrupa'da şehirleşme, orta sınıfın meydana çıkışı, ticaret ve zenginliğin dağılımında yeni yolların açılması, demokrasinin ilk şekillerinin oluşumu, eski asillerin güç kaybetmesi gibi sebeplerle toplumun daha karmaşık bir yönde değişim göstermesi reforma önemli bir destek olmuş ve süreç reformun öngörülen değerler doğrultusunda gerçekleşmiştir. Çok hızlı gelişen toplumda Katolik kilisesinin otoritesi zayıflarken toplumsal hayata din adamı sınıfından çok laikler yön vermiştir.

Yenilikten ziyade "mükemmel olan öze dönüş" anlamında bir saflaşmayı amaçlayan reformun devrim niteliğindeki sonuçlarından biri de Roma Katolik kilisesinin gerçek Hıristiyanlığı hatasız olarak temsil ettiği şeklindeki "empeyal" iddiasını kırmayı ve millî kiliselerin kurulmasını sağlamış olmasıdır. Bu kiliseler hiyerarşik organizasyon yapısına dayalı din adamları sınıfından farklı şekilde yegâne din otorite olarak Mesih'i ve kutsal kitabı kabul etmiştir. Reformistler sadece Tanrı'yı, kutsal kitabı ve ilâhî inâyeti kabul etmekle oldukça radikal bir tutum benimsemiştir. Ayrıca Kitâb-ı Mukaddes okumaya çok önem vermişler ve genellikle bireyin düşüncesine saygı göstermişlerdir.

Reform ile birlikte düşünce ve inanç özgürlüğüyle övünen, Mesih ve kutsal kitapta vahyedilen Tanrı'nın kelâmının merhameti altında yaşamaktan gurur duyan ve kurtuluşun sadece ilâhî inâyet sayesinde gerçekleşeceğine güvenen yeni bir hıristiyan tipi ortaya çıkmıştır. Kısacası, reform Tanrı'nın engin inâyetine yeni bir yorum getirmiştir. Halkın bir yandan kilisenin doktrin ve uygulamalarına, öte yandan genel anlamda sosyal ve siyasal feodal yapıları yönettiği eleştiriler kiliseye karşı yapılmış çok temel bir meydan okuma olmuştur.

Reformun başlangıcında, kilise kurumunda ve toplumda baş gösteren rahatsızlıkların giderilmesini sağlamak amacıyla bir konsilin toplanacağına dair hem Katolikler hem Protestanlar'da bir beklenti vardı. Ancak böyle bir konsil hiçbir zaman toplanmamıştır. İnanç, ahlâk ve düşünce konusunda kendini en yetkin makam olarak gören Katolik kilisesi 1545-1563 yılları arasında fâsılalarla toplanan, kilisenin iç yapısında yeniden düzenleme yönünde kararların alındığı Trent Konsili'nde reform sürecine kökten karşı çıkarak hareketi sapkın ve düşman olarak mahkûm etmiş, konsilin bu kararı Katolikliği daha da kapalı ve Protestanlar'a karşı düşman bir sistem haline getirmiştir. Bu da modernliğin beraberinde getirdiği değerleri kabul etmeye hazır olan reformcuları daha çok Katolik karşıtı yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yves Congar, "Réforme", *Dictionnaire des religions* (haz. P. Poupard), Paris 1984, II, 1673-1677; G. R. Elton, *Reformation Europe*, New York 1963; E. G. Léonard, *A History of Protestantism* (ed. H. H. Rowley), London 1965, I; A. G. Dickens, *Reformation and Society in Sixteenth Century Europe*, New York 1966; *The Protestant Reformation* (ed. H. J. Hillerbrand), New York 1968; W. Pauck, *The Heritage of the Reformation*, Oxford 1968; H. J. Hillerbrand, *Christendom Divided: The Pro-*

testant Reformation, New York 1971; a.mlf., *The World of the Reformation*, New York 1973; H. J. Grimm, *The Reformation Era, 1500-1650*, New York 1973; *Reformation Europe: A Guide to Research* (ed. S. E. Ozment), St. Louis 1982; M. Perstwich, *International Calvinism: 1541-1715*, Oxford 1985; H. A. Oberman, *The Reformation: Roots and Ramifications* (trc. A. C. Gow), Edinburgh 1994; Amîd Abdürrezzâk Muhammed Esved, *Meusû'atü'l-edyan ve'l-mezâhib*, Beyrut 1420/2000, I, 240-241; Bernard Roussel, "Réforme / Réformation", *Encyclopédie du Protestantisme* (ed. P. Gisel), Paris 1995, s. 1285-1287; Carter Lindberg, "Reformation", *The Encyclopedia of Protestantism* (ed. H. J. Hillerbrand), New York-London 2004, III, 1594.

JACQUES WAARDENBURG

Reform Hareketi ve Müslümanlar. Katolik kilisesini ve Ortaçağ'a ait geleneksel hıristiyan itikadı ile uygulamalarını eleştiren Protestan reform teolojisi müslümanlar tarafından yakından takip edilmiştir. Özellikle kutsal kitabın otoritesi, kurtuluş sürecinde imanın belirleyiciliği ve Tanrı ile kulları arasında aracı bir kuruma ihtiyaç olmadığı öğretileri müslümanlar nezdinde Protestan inancının dikkat çeken yönleridir. Reformun meydana geldiği XVI. yüzyıl, Batı'nın zihninde İslâm ve müslüman kavramlarıyla özdeşleşen Osmanlılar'ın Avrupa içlerine kadar uzandığı bir dönüşüm çağını ifade etmektedir. Bu sebeple dinî ve siyasî açıdan Osmanlılar'ın Protestan oluşuma etkisi önemli bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Daha çok siyasî dengeler üzerinden gerçekleşen bu etki, reformun öncüsü Martin Luther'in yazılarında görüleceği üzere öncelikle Luther ve Alman Protestanlığı açısından söz konusudur.

Reform hareketiyle müslümanlar arasındaki ilginin kurulabilmesi için Luther'in İslâm ve müslümanlar hakkındaki düşüncelerinin bilinmesi gerekir. Luther, Rinaldo de Monte Croce'nin (ö. 1320) *Confutatio Alcorani* (Kur'an'ın eleştirisi) adlı eserini Almanca'ya çevirip yayımlamıştır. Kur'an daha önce Latince'ye tercüme edilmiş olmakla birlikte Rinaldo'nun eseri, Alman kültüründeki İslâm tasavvurunu da belirleyecek şekilde Luther'in Kur'an'a ilişkin bilgilerinin temelini teşkil etmiştir. Onun bir diğer kaynağı da Osmanlı Devleti'nde uzun süre esaret hayatı yaşayan Macar Georg'un (ö. 1502) *Türken-Tractatus* (Türkler'e ilişkin deneme) başlıklı eseridir. Luther bu esere bir önsöz yazarak Türkler'e ve Kur'an'a ilişkin bilgi edinmeyi çok istediğini, Georg'un denemesini bu anlamda çok bilgilendirici bulduğunu vurgulamıştır.

Kur'an'ı Almanca'ya tercüme etme ideali gerçekleştirilmese de bazı âyetleri çe-

virerek yorumlayan Luther, Ortaçağ hıristiyan dünyasının İslâmiyet hakkındaki saldırgan tutumunu devam ettirerek Kur'an-ı Kerim hakkında karalayıcı ifadeler kullanmış, Mesih'in Tanrı'nın oğlu olduğunu kabul etmemesi sebebiyle İslâm'ın sadece akıl dini olduğunu ileri sürmüştür. Kur'an'ın vahiy ürünü olmadığını söylemiş, yalnızca insanî akıl ölçütlerini içerdiğini savunmuştur. İslâm dininin Luther tarafından yadırganan en önemli yanı Kur'an'ın teslîsi reddeden ifadeleridir. Luther, Kur'an'ın bir olan Tanrı'dan başkalarına tapanları, dolayısıyla Tanrı'nın yanında oğul ve kutsal ruha iman eden hıristiyanları lânetlediğini belirterek (krş. el-Mâide 5/73) müslümanların akılcılık etkisiyle teslîsi inkâr ettiklerini, bunun da Tanrı'nın vaadinden habersizlik ve oğula karşı küfür anlamına geldiğini kaydeder. Ayrıca Kur'an'ın İncil, kutsal ruh ve İsa'dan söz etmesine rağmen İsa'nın çarmıhta öldürülmesine neden karşı çıktığına bir anlam veremez. Luther'e göre müslümanların İsa'yı Tanrı'nın oğlu olarak kabul etmedikleri halde onun göğe çekildiğine inanmaları bir çelişkidir.

İslâm'ı teolojik yönüyle eleştiren Luther müslümanlar hakkında bazı olumlu tanımlamalarda da bulunmuştur. Luther, Türkler'in din âlimlerinin vakarlı ve titiz bir hayat sürmeleri bakımından papa ve rahiplerle kıyaslanamayacağını vurgulamaktadır. Ayrıca Türkler'in güçlü, cesur ve şerefli insanlar olduklarını idarecileri karşısında büyük bir itaat içinde fakat onurla durduklarını, ordularının da güçlü olduğunu belirtmiştir. Luther'in İslâm dinini teolojik olarak eleştirmesine karşılık müslümanlara yönelik olumlu nitelemelerinde Macar Georg'un Yunus Emre'nin hümanistliğini de içeren anılarının etkisi olduğu görülmektedir.

Luther, zihninde bir dogmaya dönüşen Türk karşıtlığı bağlamında iki farklı müslüman tanımına sahip olmuştur. Türkler'e, papalığı ve onun günahına ortak olan hıristiyanları cezalandıran "Tanrı'nın kırbağı" diye bakmış, dolayısıyla onlara karşı savaşmayı Tanrı'nın âdeta cezaî iradesine karşı gelmek olarak yorumlamıştır. Luther, Türk karşıtlığı yanında papalığın ilâhî cezaya uğradığı ve bunun bütün hıristiyanları etkilediği söylemiyle reform hareketine teolojik bir temel sağlamıştır. Deccâl şeklinde nitelediği Türkler'in saldırılarının Mesih'in gelişinin habercisi olduğunu söyleyerek bu teolojik temele apokaliptik bir anlam yüklemiştir. Ancak reform hareketinin başarıya ulaşması için siyasî idarenin de desteğini almak amacıyla bir süre

sonra Türkler'e karşı savaşmanın gerekliliğini dile getirmiş, fakat bu savaşın kral ve prenslerce yürütülmesini istemiştir. Böylece Katolik kilisesinin tarih boyunca öncülük ettiği Haçlı seferlerinin dinî meşruyetini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Luther'in Türkler'e dair iki farklı yaklaşımıyla Lutheran reformu siyasî idarecilerin ve hıristiyan toplumun gözünde önemli bir yer edinmiştir. Reform hareketinin bir diğer öncüsü olan John Calvin'in müslüman algısı da Luther'inkinden farklı değildir. Calvin, papalığın kendi hükümlerinin mutlak olduğunu söylemesi gibi Hz. Muhammed'in de Kur'an'ın mutlak bir bilgi ve hikmet kaynağı olduğunu söylediğini ifade ederek iki inancı deccâlîni iki boynuzuna benzetmiştir.

Luther'in İslâm'ın yükselişini Katolik kilisesinin işlediği günahların bir cezası olarak görmesi onun Katoliklik tanımıyla yakından ilgilidir. Bu durum XVI. yüzyılda şöhret bulan, "Türkler reformun müttefikidir" sözünde açıkça görülmektedir. Luther'in başlattığı reform hareketini bir sapkınlık ve kiliseye karşı isyan diye görenler, Luther'i siyasî bakımdan mahkûm etmek için Türkler'in reformu desteklediği fikrini yaymışlardır. Aslında bunun önemli bir kanıtı Osmanlılar'ın Protestanlar'dan gelen yardım talebine karşı padişahın çıkarıldığı fermanıdır. Bu fermanla, papalığa kılıç çektikleri için Protestanlar'a merhamet gösterip karadan ve denizden yardım ederek onları zalimlerden kurtarma ve hak dine sevk etme isteği dile getirilmiştir. Hıristiyanlar arasındaki bu bölünmenin İstanbul'da çeşitli çevrelerde tartışıldığına ve hatta bazilerde bunun için dua edildiğine dair bazı rivayetler söz konusudur. Osmanlılar'ın dinî ve siyasî sebeplerden dolayı Protestanlığı kendilerine yakın gördükleri söylenebilir. Dinî sebep, müslümanlar gibi Protestanlar'ın da Tanrı ile insan arasında aracı kurumları reddetmeleri, kiliselerdeki dinî tasvir ve heykellere karşı olmalarıdır. Ayrıca Protestanlar'ın Tanrı'nın birliğine ve Hz. İsa'nın O'nun peygamberi ve kulu olduğuna inandıklarına dair gerçeği tam yansıtmayan bilgiler de Osmanlılar'da Protestanlık algısının bir başka yönünü ifade etmektedir.

Osmanlı yönetimi bazı siyasî sebeplerle Protestan hareketiyle ilgilenmiştir. Bu hareketi müslümanlarla buluşturan düzlem, Osmanlılar'ın Batı'ya yönelik ilerleyişini Macaristan üzerinden gerçekleştirme politikasıdır. Katolik kilisesiyle yakın ilişki içinde bulunan ve Roma-Germen İmparatorluğu'nun idaresini elinde tutan Habs-